

'I'm still confused, but at a higher level'

Over niet-confessionele politiek en de humanistische beweging

Een gesprek tussen Hans Dijkstal, Jacob Kohnstamm, Jeroen Dijsselbloem, Rob Tielman en Peter Derkx onder leiding van Carla van Baalen. Het gesprek vond plaats op 20 december 2005 in Hotel Des Indes in Den Haag. Redactie: Peter Derkx.

Vaak wordt gedacht dat een 'Paarse' regering, een regering met PvdA, VVD en D66 en zonder het CDA, gunstig is voor de verwezenlijking van humanistische waarden en idealen. Hoe kwamen de Paarse kabinetten-Kok tot stand? Hoe humanistisch waren ze? En hoe verhoudt politiek zich tot (humanistische) levensbeschouwing? Betekent de grote aandacht voor de islam in het publieke debat dat levensbeschouwelijke organisaties weer belangrijker worden in de politiek? Hieronder een gesprek over dit soort vragen, waarbij het onder meer ook gaat over politieke macht, schoolstrijd, euthanasie, de weduwe Rost van Tonningen, de Matthäus-Passion, kernwapens, telefooncircuits en boerka's.

Inleiding

Van Baalen

Welkom alle deelnemers aan dit letterlijke 'rondetafelgesprek' in Des Indes te Den Haag. Wie zitten hier aan tafel? Ik begin met de heer Hans Dijkstal. Hij was vice-premier en minister van Binnenlandse Zaken in Paars I, fractievoorzitter van de VVD onder Paars II en vanaf 1993 deelnemer aan het Des Indes-beraad. De heer Jacob Kohnstamm was staatssecretaris van Binnenlandse Zaken in Paars I, zijn partij is D66 en hij is lid geweest van de Tweede Kamer en de Eerste Kamer. Op dit moment is hij onder meer voorzitter van het College Bescherming Persoonsgegevens en voorzitter van het bestuur van de Humanistische Omroep. Jeroen Dijsselbloem is lid van de Partij van de Arbeid-fractie in de Tweede Kamer en zijn specialisatie is onder andere integratieproblematiek. Rob Tielman is oud-voorzitter van het Humanistisch Verbond in de periode 1977-1987. Peter Derkx is hoogleraar humanisme en levensbeschouwing aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht. Ikzelf, Carla van Baalen, ben universitair docent geweest aan de Universiteit voor Humanistiek en ik ben nu directeur van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis te Nijmegen.

Waar gaan we vandaag over praten? Centraal zal staan de relatie tussen niet-confessionele politiek en de humanistische beweging. In februari zal het zestig jaar geleden zijn dat het Humanistisch Verbond werd opgericht en dat is ook de directe aanleiding voor dit debat. Het Humanistisch Verbond heeft steeds gestreden voor – dat was één van de doelstellingen – een gelijkwaardige positie voor buitenkerkelijke en ongodsdienstige Nederlanders in onze democratie. Die strijd was een taai, zeker in de beginjaren, in een overwegend christelijke natie. Maar succes bleef niet uit en medio de jaren zestig was min of meer de formele doelstelling gehaald. Maar sommige humanistische wensen bleken toch echt niet haalbaar, zolang er confessionelen in de regering zaten, bijvoorbeeld op het terrein van abortus, euthanasie, homohuwelijk, gelijke behandeling, drugs, dat soort onderwerpen. Probleem was, dat confessionelen sinds 1918 onafgebroken in de regering zaten. Dat was dus een heikel punt vanuit het oogpunt van de doelstellingen van het Humanistisch Verbond. In 1976 ontstond het Des Indes-beraad. Vertegenwoordigers van Partij van de Arbeid, VVD en D66 kwamen in dit hotel waar wij vandaag ook zitten, bijeen om de mogelijkheden te verkennen van een coalitie zonder confessionelen. Ook humanisten waren daarbij betrokken. Een jaar later sprak de voorzitter van het Humanistisch Verbond, Max Rood, in zijn afscheidsrede zich expliciet uit voor zo'n coalitie – een coalitie zonder confessionelen. Zeventien jaar later zou dat ook werkelijk een feit zijn. In 1994 was de start van Paars I. Een laatste te memoreren jaartal is 2002, het einde van acht jaar Paars, een treurig afscheid in verband met Srebrenica. Sinds die tijd is er – los daarvan of in samenhang daarmee – een toenemende invloed van godsdienst in onze samenleving. Dat kan uiteraard niet los worden gezien van de opkomst van de islam in Nederland. Ons gesprek zal globaal uit drie onderdelen bestaan. In de eerste plaats de periode van het Des Indes-beraad. We gaan herinneringen daaraan ophalen. In de tweede plaats de periode van de kabinetten-Kok. In hoeverre waren die humanistisch? Wat is er bereikt in die tijd? Kunnen humanisten daar met tevredenheid op terugkijken? En in de derde plaats de actualiteit. Steeds

zal het gaan om de relatie tussen politiek aan de ene kant, levensbeschouwing aan de andere kant, toegespitst op de niet-confessionele politiek, de humanistische levensbeschouwing en de relatie daartussen.

Het Des Indes-beraad

Mijn eerste vraag is aan de heer Dijkstal. Wat kunt u zich herinneren van het Des Indes-beraad?

Dijkstal

Nou, heel eerlijk gezegd, ik heb het grootste gedeelte niet bijgewoond en ik heb daar ook weinig spijt van.

Van Baalen

Waarom heeft u daar weinig spijt van?

Dijkstal

Omdat de keren dat ik het wel heb bijgewoond, het eigenlijk niet zo heel veel voorstelde. Het was wel interessant in termen van dat er af en toe interessante mensen bij elkaar zaten. Het was bij ons veelal JOVD ⁽¹⁾, dus vooral mensen die niet té actief waren in de politiek, en af en toe kwam er wel eens een verdwaald kamerlid voorbij. Die persoon zat er dan ook bij, maar die kwam de volgende keer niet meer en die wist dus niet wat er allemaal aan de hand was. Dus ik vind zelf dat het een betrekkelijke betekenis heeft gehad.

Van Baalen

Een los zand clubje.

Dijkstal

Ja, een los zand clubje. Nou kan ik dat natuurlijk niet helemaal beoordelen, omdat ik er verder niet bij ben geweest. Maar ik kan me niet herinneren dat er in de fractie veel momenten zijn geweest dat er dreigend werd gezegd dat er gisteren in het Des Indes-beraad dit of dat werd besproken. Het was politiek gezien niet relevant. Het speelde geen rol. Het echte overleg tussen PvdA en VVD is, met goedkeuring van de beide fractievoorzitters, Kok en Bolkestein, pas in 1993 begonnen, omdat we toen het idee kre-

gen: 'dat Des Indes-beraad is misschien wel leuk, maar nu moeten we serieus zaken gaan doen.' Toen is er een pikant en ook wel raar moment geweest, toevallig bij mij thuis. Daar hebben we – ik heb al die notulen nog thuis – alle grote onderwerpen doorgeëxerceerd en telkens was de vraag: is dit een onderwerp dat zal verhinderen dat we samenwerken of is dit een onderwerp waarover, als we willen, een compromis valt te sluiten? En dan komen de verkiezingen van 1994 en de verkiezingen geven een bepaalde uitslag en dan speelt D66 opeens een redelijk cruciale rol, vooral in de tweede ronde, doordat ze verhinderd hebben dat we een andere coalitie zouden realiseren.

Van Baalen

Dank u wel. Meneer Kohnstamm...?

Kohnstamm

Ik ben regelmatig in het Des Indes-beraad geweest en ik heb Hans daar inderdaad nooit getroffen, dus dat is een historisch juiste constatering. Denkend aan de tijd dat ik meedraaide in het Des Indes-beraad, vind ik vooral één ding opvallend: wanneer de VVD met het CDA regeerde, dan kwamen er hooggeplaatste Partij van de Arbeid-leden en wanneer de Partij van de Arbeid met het CDA regeerde, dan kwamen er plotseling ook serieuzere VVD-leden naar het Des Indes-beraad. De aanwezigheid van D66 is – los van de waardering van mijn persoon – redelijk consequent geweest. Ik denk dat de gesprekken heel vaak nergens toe leidden, maar het feit dat het Des Indes-beraad er wás, dat het een publiek feit was, dat er dus iets anders mogelijk was dan een coalitie met het CDA, al was het maar in het Des Indes-beraad, heeft als beeld wel degelijk een rol gespeeld. Niet – daar ben ik het met Hans eens – in de totstandkoming van Paars, maar wel in het bewust worden van het feit dat een kabinet zonder het CDA misschien tot de mogelijkheden zou behoren. Dus het is een beetje een illusieclub geweest, maar die heeft niettemin, dunkt mij, een rol van betekenis gespeeld. Ik weet nu niet zeker, of in de totstandkoming van Paars de bijeenkomst bij Hans thuis... Ik meen te weten dat een bijeenkomst waar ik zelf ook bij ben geweest – niet bij het ultieme

moment trouwens – in de ambtswoning van de burgemeester van Amsterdam...

Van Baalen

Van Thijn?

Kohnstamm

Ja, bij Ed van Thijn is toen een volgens mij totaal onzinnige bijeenkomst bijeengeroepen, om in ieder geval eens te kijken of Bolkestein, Kok en Van Mierlo het wat langer dan drie minuten met elkaar in een kamer zouden kunnen uithouden. Dat bleek overigens – als ik goed ben geïnformeerd – niet het geval te zijn. Die bijeenkomst werd echt bijeengeroepen om allerlei kopstukken bij elkaar te brengen. Daar keek iedereen rond en was onder anderen Frank de Grave weggesneakt met Bolkestein, Van Mierlo en Kok – één voor één zodat het niet al te *obvious* was. Zij hebben boven in het privé-deel van het huis van Van Thijn even bij elkaar gezeten. Al gauw is deze en gene echter in zijn eentje over de grachten gaan wandelen. Het was dus niet zo'n groot succes. Maar dat heeft in ieder geval een rol gespeeld: pogingen om die drie mannen op de één of andere manier bij elkaar te krijgen.

Van Baalen

Maar dat was dus al in een fase, waarin het politiek duidelijk werd dat Paars I echt een mogelijkheid werd. Maar nog even over het Des Indes-beraad. Ik noemde het – en de heer Dijkstal bevestigde dat – een los zand clubje. Ziet u dat ook zo, meneer Kohnstamm, of...

Kohnstamm

Nou ja, zoals ik er al over gezegd heb, de samenstelling was wisselend, afhankelijk van de politieke samenstelling van opeenvolgende kabinetten.

Van Baalen

En wie waren er dan?

Kohnstamm

Ik herinner me Roethof als één van de vaste spelers. Hij was ook eigenlijk in alle opzichten een verzinnebeelding van Paars. Noem het even, flauw gezegd, links-liberaal. Hij was een

haast dogmatische links-liberaal, denk ik. In alle opzichten de *trait d'union* en hij was ook vaak aanwezig als Kamerlid. Voor D66 waren Glastra van Loon en Erwin Nypels vaste gasten. Ik herinner me dat Molly Geertsema – die volgens mij niet tot de JOVD behoorde – er veel geweest is, maar later ook Robin Linschoten en Frank de Grave. Van Jan Franssen herinner ik me minder. Het ging altijd over: wat bindt ons nou en hoe kunnen we dat op de één of andere manier beter vertalen in ons dagelijkse werk op een steenworp afstand hiervandaan in de Eerste en de Tweede Kamer. We kwamen dan stevast op dezelfde onderwerpen, waarbij we stevast concludeerden dat het zo jammer was dat we nou juist in het sociaal-economische en financiële deel betrekkelijk weinig in elkaar zagen. Ik denk dat de bijeenkomsten bij Hans thuis zich juist op dat punt hebben geconcentreerd. Ik denk dat de aantrekkingskracht lag op, zeg, euthanasie, homohuwelijk, de zondagsmogelijkheden om te winkelen – ik heb nog steeds spijt van die beslissing overigens: ik vind dat de zondag voor rust is, humanistisch of anderszins, en niet voor boodschappen doen, maar goed – dat soort elementen speelde voor iedereen een rol, dat bond ons. Maar het sociaal-economisch financiële was problematisch en dat is in Des Indes ook nooit behandeld... Omdat er geen noodzaak toe was, hebben we elkaars nieren daarin ook nooit geproefd.

Van Baalen

En behalve het sociaal-economische bijvoorbeeld het punt van de kernwapens?

Kohnstamm

Dat verdeelde natuurlijk ook bovenal. Des Indes is opgericht in 1976 en uiteindelijk is Paars in 1994 tot stand gekomen. Het hoogtepunt van het kernwapendebat was begin jaren tachtig. Toen ik in het Des Indes meedraaide was dat al passé.

Van Baalen

Was het Des Indes-beraad geheim?

Kohnstamm

Niet de aanwezigheid, noch de inbreng die iedereen leverde. Wel was er een afspraak – ik

citeer uit mijn hoofd – ‘dat datgene wat de anderen zeiden, dat je daar niet kond van deed’. Dat moesten ze zelf maar doen. Er werden door de JOVD overigens verslagen gemaakt, en die verslagen vermeldde, geloof ik, nauwelijks namen van de mensen die de inbreng leverden. Dus er was – dat helpt bij dit soort clubs – enige vorm van vertrouwelijkheid. Dat doet vermoeden dat er meer achter steekt, ja.

Dijkstal

Dat ‘losse zand’ kwam ook, omdat de JOVD elk jaar weer andere mensen heeft. De omzetsnelheid is daar heel hoog, dus...

Van Baalen

De JOVD was dus een heel belangrijke organisator?

Dijkstal

Ja, de JOVD was belast met de organisatie, of hoe je dat ook verder noemen wilt.

Van Baalen

Een vraag voor Rob Tielman. Was u erbij?

Tielman

Nee, heel bewust niet. Ik weet nog goed dat Max Rood in 1977 de mogelijkheid opperde van een coalitie zonder de christelijke partijen. Dat hadden Max en ik afgesproken, want ik was zijn opvolger. Hij zei: ‘ik kan als vertrekkend voorzitter vrijuit praten, dus ik gooi het balletje op en dan kun jij daarop voortbouwen en kijken hoe het valt.’ Nu ja, het viel dus totaal verkeerd bij de Partij van de Arbeid – mijn eigen partij. Ik werd onmiddellijk bij Den Uyl op het matje geroepen: wat een schande dat we met de klassenvijand wilden gaan regeren. Maar ik zei natuurlijk: ‘Joop, Max Rood heeft dat gezegd, niet ik...’ Maar goed, ik heb hem toch wel duidelijk kunnen maken, dat door het systematisch uitsluiten van een coalitie tussen de Partij van de Arbeid en de VVD – want daar ging het dan vooral om – dat je dan de christelijke partijen onevenredig veel macht zou geven. Dus alleen al als onderhandelingsfactor – en daar was Joop wel gevoelig voor – zou je die mogelijkheid boven de markt moeten houden. Daar heb ik hem mee kunnen

overtuigen. Sindsdien heb ik – dat was logisch, want Hein Roethof was oud-vice-voorzitter van het Humanistisch Verbond – zeer intensief contact gehad over het Des Indes-beraad. Ik hoefde er helemaal niet bij te zijn. Ik werd door Hein consequent op de hoogte gehouden. Dat heeft ook gespeeld bij de grondwetwijziging, waarbij ik met zowel Annelien Kappeyne van de Copello van de VVD als Hein Roethof alle principiële punten in de Grondwet, die uiteindelijk in 1983 is geaccepteerd, consequent heb doorgesproken: gelijkberechtiging van godsdienst en levensbeschouwing, de integriteit van het menselijk lichaam, de vrijheid van onderwijs en zo meer... Ik liep echt de deur plat op het Binnenhof. En ik heb me altijd nadrukkelijk op de achtergrond gehouden, want ik wilde natuurlijk niet partijpolitiek geïdentificeerd worden. Ik heb me nooit als een PvdA-er geprofileerd en altijd de communicatielijnen met de VVD opgehouden. Frits Bolkestein is door mijn toedoen in het hoofdbestuur gekomen – dat heb ik natuurlijk wel geweten in de congressen, daar ben ik menigmaal op aangevallen – en Loes Vonhoff en Adelheid Zoutendijk, enzovoorts. En ik had met jou [Hans Dijkstal] ook regelmatig contact in de fractie. Dus ik liep voortdurend rond op het Binnenhof zonder dat ik mij op dat punt profileerde, want ik wilde nadrukkelijk niet dat het Humanistisch Verbond al te zeer zichtbaar zou worden. Overigens hoefde ik daar niet geheimzinnig over te doen, want de media hadden daar ook helemaal geen belangstelling voor. Als je er zelf niet over begon, begonnen zij er ook niet over. Dus dat is redelijk ondergronds kunnen blijven. Het was niet echt geheim, maar er was wel een zekere graad van vertrouwelijkheid en ik denk toch wel dat daardoor de grond bouwrijp is geworden... Het heeft ook te maken met het feit dat ik zowel met Frits Bolkestein een goed contact had als met Wim Kok. Daar wil ik nog één anekdote over vertellen, omdat het aangeeft, hoe Wim op dat punt opereerde. Toen hij nog voorzitter was van de NVV in fusie met het NKV tot de FNV, hebben de katholieken gezegd: 'Wij hebben een speciale relatie met het episcopaat, dus wij zouden graag binnen de nieuwe vakcentrale iets met levensbeschouwing willen.' Traditioneel zat er in de FNV veel antigodsdienstigheid,

net als binnen de PvdA kan ik rustig zeggen. Kenmerkend voor de opstelling van Wim – en ook heel belangrijk – was, dat hij zei: 'Dat lijkt me een goed idee, maar dan doen we dat voor alle levensbeschouwingen. Dus dan halen we de humanisten er ook bij.' Ik weet nog dat de protestanten toen riepen: 'Ja, maar als wij er bij willen komen, dan moet het CNV er ook bij zitten.' Nou, dat was prima. En toen zei het CNV – ik zal die vergadering nooit vergeten, Wim Kok zat vóór: 'maar dan willen wij niet dat de humanisten erbij zitten, want dat zijn godsdienstloochenars en daarmee willen we niet rond één tafel zitten.' Ik dacht: 'o God, wat gaat er nu gebeuren.' Toen heeft Wim gezegd: 'ik weet het goed gemaakt, dames en heren. Ik nodig iedereen uit en u ziet maar of u komt.' Dat vond ik een ontzettend goede insteek: (A) hij zag het belang in van de relatie tussen vakbeweging en levensbeschouwing en (B) hij liet zich niet chanteren op dat punt en liet niet bij voorbaat de humanisten vallen als hem dat zo uitkwam. Ik kan nog melden dat de relatie tussen de humanisten en het CNV daarna ontzettend goed is geworden. Ze hadden een heel verkeerd beeld van ons natuurlijk.

Van Baalen

Waarom 'natuurlijk'?

Tielman

Ik vind het belangrijk dat de relatie tussen vakbeweging en levensbeschouwing en ook de relatie tussen levensbeschouwing en politiek wordt doordacht. (Vandaar dat ik ook sinds die tijd in het Trefpunt Socialisme en Levensovertuiging – het samenwerkingsverband tussen de protestantse, de katholieke en de humanistische werkgemeenschappen binnen de Partij van de Arbeid – heb gezeten.) Het is een vergissing te denken dat sociaal-democratie atheïsme zou betekenen – dat is sinds de Doorbraak een illusie, dat heb ik tot op de dag van vandaag altijd gevonden. Ik zie het Des Indes-beraad als een bouwrijp maken in de geesten van de mensen, als een slopen van de breed levende oude weerstanden, zoals die bijvoorbeeld bij Joop den Uyl leefden. Hein Roethof heeft wat dat betreft binnen de Partij van de Arbeid zegenrijk werk verricht, als ik het zo mag uitdrukken.

Van Baalen

Nog één vraag over het Des Indes-beraad. U zei dat in de grondwet in 1983 iets heel belangrijks is bereikt voor het Humanistisch Verbond, namelijk de gelijkstelling tussen godsdienst en levensbeschouwing. Welke rol heeft het Des Indes-beraad daarin gespeeld?

Tielman

Het was niet alleen een kwestie van Des Indes-beraad. Het was ook een kwestie van zorgvuldig overleg met de christen-democraten, want je moest het hen natuurlijk niet door de strot duwen. En dat is een afweging geweest, ook in de discussie rond Artikel 23. ⁽²⁾ Dat debat is nu weer actueel (ik ben zelf voorzitter van het Platform Openbaar Onderwijs, dus ik volg dat op de voet en met belangstelling): moet een liberaal voor openbaar onderwijs zijn en wat houdt dat in? Ik heb altijd vanuit de humanistische traditie gezegd: 'Het gaat niet zozeer om de vraag hoe het bestuurlijk is, of de overheid bevoegd gezag moet zijn of dat het vanuit de burgers komt via een stichting of vereniging. Voor mij is centraal dat onderwijs een goede voorbereiding op een pluriforme samenleving moet zijn. Hoe je dat bestuurlijk inkleedt is vers twee.' Daarom heb ik bepleit, ook in overleg met de christen-democraten – mensen als Wim Deetman hebben daar een belangrijke rol in gespeeld – om niet een schoolstrijd te beginnen. We moeten niet kiezen voor het Franse model van de scheiding van kerk en staat. We moeten kiezen voor actieve pluriformiteit en de bestuurlijke organisatie van het onderwijs moet ondergeschikt daaraan zijn. Natuurlijk moeten we ervoor zorgen dat er een inspectie is die toeziet en dat er een aantal randvoorwaarden zijn, maar binnen Artikel 23 zijn er genoeg mogelijkheden om te realiseren wat we willen realiseren. En dat is nog steeds het standpunt van de Partij van de Arbeid, kan ik met enige vreugde zeggen.

Van Baalen

Goed. Dank. Ik wil naar een ander onderwerp overstappen, tenzij de heren Dijsselbloem of Derkx nog iets hebben toe te voegen...?

Derkx

Er is nog één ding dat ik wil opmerken. In deze discussie verschijnt het Humanistisch Verbond als een soort constante en de politiek als een variabele, maar het Humanistisch Verbond was ook niet zo'n constant gegeven. Ik herinner me uit mijn eigen periode rond 1980 dat ik me erg verzet heb tegen het beleid van het Humanistisch Verbond, van Rob toen...

Tielman

Ik was toen voorzitter

Derkx

...om te zeggen: 'de humanistische levensbeschouwing, dat betreft vooral de immateriële onderwerpen – euthanasie, abortus, homoseksualiteit, enzovoorts.' Voor mij had levensbeschouwing en ook humanisme alles te maken met inkomensverdeling, ontwikkelingssamenwerking, kernwapens, enzovoorts. En in die zin kun je niet in de kwestie van de verhouding tussen politiek en levensbeschouwing het Humanistisch Verbond zomaar als gegeven nemen. Ook daar werden onderling heel wat tongen beroerd.

Tielman

Je hebt gelijk. Maar het is wel zo, dat sinds de oprichting er vanuit verschillende politieke partijen mensen in de humanistische beweging actief waren. Het is toch wel belangrijk om dat te constateren.

Derkx

Dat is ook precies de reden. Omdat het Humanistisch Verbond leden had uit de VVD, D66, PvdA...

Tielman

En de PSP niet te vergeten. En de CPN tot 1949, tot het debat over de communistische machts-overname in Tsjechoslowakije.

Derkx

Maar in het hoofdbestuur werd uitdrukkelijk gezocht naar bestuurders uit die drie partijen en dat leidde bijna automatisch tot het idee dat waar het humanisme zich op moest profileren, die onderwerpen waren waar die drie partijen

het over eens waren. De andere onderwerpen waren dan 'niet levensbeschouwelijk' of hadden zelfs 'niets met humanisme te maken'.

Tielman

Dat laatste heb ik nooit beweerd.

Van Baalen

Dan sluiten we nu voorlopig dit onderwerp af...

Dijkstal

Nog een opmerking. Wat Jacob net zei over de betekenis van het Des Indes-beraad: het feit dat het er was, had een werking. Wat we vergeten, is dat coalities zonder het CDA zich al vanaf de jaren zeventig begonnen te vertonen. Op provinciaal niveau... In Wassenaar, waar ook Geertsema vandaan kwam, hadden we al een Paars *avant la lettre* eind jaren zeventig, begin jaren tachtig. En die dingen werkten wel door in de fractie bij ons, dat het dus kennelijk mogelijk was om ook met de Partij van de Arbeid tot werkbare afspraken te komen.

Van Baalen

Dan wil ik Des Indes verlaten en even naar een ander onderwerp overstappen.

Levensbeschouwing en politiek

Een vraag voor de heer Dijsselbloem. Welke rol speelt levensbeschouwing nu eigenlijk in de fractie van de Partij van de Arbeid in de Tweede Kamer?

Dijsselbloem

Nou, geen expliciete rol in ieder geval. Dat is wel opvallend. En naar mijn smaak ook veel te weinig, zeg ik er maar meteen achteraan. Ik kan me bijvoorbeeld een discussie herinneren tijdens het eerste kabinet-Balkenende. Minister Nawijn pleitte op een gegeven moment voor de doodstraf. Ik kan me herinneren dat we in de Partij van de Arbeid-fractie van dat moment een discussie kregen. We waren snel klaar: we waren tégen. De redenering bleef echter steken op: 'dat kan niet, want er zijn internationale juridische

verdragen en verplichtingen.' Waarop ik zei: 'jongens, we moeten dit soort discussies ook vertalen naar waarden. Waaróm de doodstraf niet? Het feit dat er ooit internationale juridische afspraken zijn gemaakt, is relevant – die zou ik ook niet zomaar aan de kant willen zetten, integendeel. Maar kunnen we ons tegen zijn ook nog benoemen in termen van onze visie op de waarde van het leven, integriteit van het lichaam, kwaliteit van het leven, et cetera?' Dus waarden en levensbeschouwing. En dat blijkt vaak moeilijk te zijn. Wij hebben eerder de neiging om te zeggen: 'dit mag niet op basis van Europese verdragen, op basis van de Rechten van de Mens' dan te zeggen: 'nee, dit mag niet, want dit perkt de persoonlijke vrijheid in, de vrijheid om een gezin te stichten...', allerlei actuele discussies die er nu zijn.

Van Baalen

Hoe zou dat komen? Waarom is dat moeilijk in de fractie?

Dijsselbloem

Ik weet het niet. Misschien heeft het te maken met – zeker in de linkse politiek geldt dat, denk ik – de jaren zestig en zeventig. Dat is een periode geweest waarin we ons bevrijdden van de vertrutting en de burgerlijkheid die ons door de confessionelen was opgelegd. Zo werd dat ervaren, heb ik van andere mensen begrepen, want ik was net geboren... In die bevrijding die is meegemaakt, is ook het idee afgeschud dat je überhaupt nog iets mocht vinden in normatieve zin. De discussies in de linkse politiek werden steeds meer juridisch – dat is mijn waarneming, maar goed ik ben natuurlijk pas veel later politiek actief geworden – en zelden meer ging het om: wat voor waarden zitten daar nu achter die we overeind willen houden. Kunnen we dat nog onder woorden brengen? Dus ik denk dat het misschien iets te maken heeft met dat gevoel van die enorme bevrijding, die we zelf als links-liberale politiek hebben bereikt ten opzichte van de burgerlijke moraal.

Van Baalen

Ja, die waarden... Toen de Partij van de Arbeid werd opgericht waren er werkgemeenschappen in de partij.

Tielman

Ja. De protestantse bestaat nog steeds trouwens.

Van Baalen

De protestantse bestaat nog steeds, maar de katholieke en de humanistische...

Tielman

... die zijn opgegaan in het Trefpunt, waarin trouwens ook protestanten deelnemen en enkele moslims.

Van Baalen

En dat Trefpunt... hoe heet dat Trefpunt precies?

Tielman

Het Trefpunt Socialisme en Levensovertuiging. Wat mij betreft zou dat overigens wel wat meer aan de weg mogen timmeren.

Van Baalen

Maar goed. Duidelijk wordt dus uit het verhaal van de heer Dijsselbloem dat het praten over waarden, normen en levensbeschouwing in de fractie niet zo eenvoudig is. Nou ben ik wel benieuwd om van de vertegenwoordigers van D66 en de VVD te horen, hoe dat in hun respectieve tijdvakken, toen zij actief waren, hoe dat in hun respectieve fractie lag.

Dijkstal

Dat lag – om misschien een iets andere reden – ongeveer hetzelfde als bij de Partij van de Arbeid. Kijk, er zijn veel redenen, maar ik praat over de periode waarin de VVD na Haya van Someren en onder anderen door Annelien Kappeyne van de Copello en Henk [Vonhoff] en Molly Geertsema een verandering onderging. Onze fundamentele overtuiging was dat het geloof – en dus ook de levensbeschouwing – niet vermengd moest worden met de politiek. En wij vonden ook altijd dat we erg op de Partij van de Arbeid leken, omdat we beide emancipatiebewegingen zijn van na de Franse Revolutie, wat het CDA niet is, en dat verbond ons. We konden wel verschil van mening hebben over allerlei dossiers en dat hadden we ook erg veel in die jaren, maar dát verbond ons. Hoe gaat dat dan in

zo'n fractie...? We hadden een erg bonte fractie, we hadden er een humanist in en een katholiek en een gereformeerde: alles zat er in. Het waren alleen allemaal mensen die hadden gezegd: 'dat is niet leidend in ons politieke handelen.' En op het moment dat je op onderwerpen kwam die iets met waarden te maken zouden kunnen hebben, was het niet zo dat we al die debatten tussen de katholieken en de protestanten en de humanisten gingen voeren. Nee. Het enige dat we wel altijd hebben afgesproken was, dat zodra het over fundamentele onderwerpen gaat, zoals euthanasie en abortus en een paar van dat soort onderwerpen, dan bestaat er het volste recht om een afwijkend standpunt in te nemen. Dat recht bestaat namelijk niet op andere onderwerpen. Over de WAO praten we heel lang, maar dan nemen we een besluit en dan draagt iedereen dat besluit. Dan ga je niet nog even zelf mooi weer spelen met de WAO. Maar dat geldt niet voor deze onderwerpen. En zo is er op gezette tijden ook afwijkend gestemd door individuele leden.

Van Baalen

Maar ik geloof dat dat in Nederland voor alle politieke partijen geldt, niet?

Dijkstal

Ja, maar zo ging het bij óns in ieder geval. Dus er werd niet al te veel over gesproken, maar als iemand zei: 'Ik kan dat niet in overeenstemming brengen met mijn eigen waardepatroon', waar dat dan ook vandaan kwam, dan werd dat op zichzelf gerespecteerd.

Van Baalen

Dan werd dat gerespecteerd en verder niet besproken?

Dijkstal

Nee...

Dijsselbloem

Bij ons werden de nieren wel geproefd. Tenminste, ik kan me een aantal keren herinneren dat...

Van Baalen

Geef eens een voorbeeld.

Dijsselbloem

Thanasis Apostolou. Ik denk dat ik dat wel kan vertellen, want het is voluit in de publiciteit geweest. Rond het homohuwelijk, meen ik, en ook bij andere wetgeving heeft hij op basis van zijn geloof – hij is Grieks-orthodox – gezegd dat hij bezwaar had tegen een aantal van de Paarse wetten in die periode. Dat werd net zoals bij de VVD wel gerespecteerd, maar de nieren werden eerst geproefd. Waarom was dat? Dan werd aan hem nogal principieel de vraag gesteld: ‘Prima, dat je zegt dat je nooit gebruik zou maken van een liberale euthanasiewet. Maar als wetgever beslis je ook over de ruimte die je aan anderen gunt, de ruimte van anderen met hun levensbeschouwing om een andere beslissing te nemen. En als jij zegt als wetgever: “ik wil het niet en daarom wil ik ook niet dat anderen die vrijheid hebben”, dan gaat dat een stap verder dan alleen maar een persoonlijke keuze maken.’ Dus op het punt van levensbeschouwelijke vragen lieten we elkaar vrij, maar op dát punt werd de discussie wel behoorlijk heftig gevoerd.

Tielman

Ja, ook binnen het Trefpunt.

Van Baalen

D66...

Kohnstamm

Binnen D66 werd er vooral over gesproken direct na de beëdiging van de nieuwe Kamerfractie, want dan zag je wie de eed en wie de belofte aflegde. Dan zag je helder hoe het zat. Dan was er altijd verbazing over en weer: ‘Dat wist ik absoluut niet...’ Dat was echt een moment! Overigens was er binnen de partij een werkgroep levensbeschouwing en politiek, waar, als ik het goed heb, Elida Tuinstra zeer actief in was. Zij was zeer overtuigd religieus en kerkelijk en heeft tegelijkertijd de naam gegeven aan het initiatiefontwerp dat uiteindelijk de euthanasiediscussie helemaal op de agenda heeft geplaatst. Overigens is achter dat wetsontwerp in de Kamer de eerste grote Paarse coalitie gevormd begin 1986. Verder was bij ons Jan Glastra van Loon natuurlijk iemand, die deze debatten graag wilde voeren binnen de partij en binnen de frac-

tie. ⁽³⁾ Tijdens het gesprek komt nu bij mij op dat het meest indringend over waarden, normen maar misschien ook staatsrecht is gesproken in een totaal gesplitste fractie over het pensioen van de weduwe Rost van Tonningen. ⁽⁴⁾ Dat is in mijn beleving door bijna 25 jaar Haagse vierkante kilometer heen het enige debat geweest, waarin echt iedereen elkaar vast heeft gehouden in de zin van: we mogen het volstrekt oneens zijn, maar jij volgt uiteindelijk je eigen geweten maar en stemt daarnaar. Dat ging zelfs zo ver dat, naar ik meen, Jacques Wallage op het cruciale moment verdween achter het groene gordijn waar gerookt mocht worden. Eigenlijk vond hij dat Rost van Tonningen het pensioen moest houden, maar hij kon dat aan zijn moeder simpelweg niet uitleggen. En dan zitten daar plotseling 150 heel kleine mannetjes en vrouwtjes met hun eigen gevoel en met hun eigen emoties en met hun eigen verantwoording naar de publieke tribune, vanwaar voor een deel fanatisme en voor een deel onverwerkte rouwprocessen op je neerkijken. ‘De Drie van Breda’ ⁽⁵⁾ heb ik niet meegemaakt als fractielid, maar daar gold natuurlijk hetzelfde voor.

Van Baalen

Zoals het in politieke partijen en in politieke fracties dus gevoelig kan liggen, hoe om te gaan met levensbeschouwelijke stromingen, is het andersom in het Humanistisch Verbond altijd een vraag van: ‘hoe politiek actief moeten we zijn? Wat is de relatie van het Humanistisch Verbond tot de politiek? Moeten we een inspiratiebron zijn, moeten we standpunten innemen?’ Peter Derkx, kunt u daar iets over vertellen?

Derkx

Ja, het is bijna het spiegelbeeld. Zoals in politieke partijen de levensbeschouwing iets is waar je op bepaalde momenten respect voor moet opbrengen, het hoort niet door de club bepaald te worden, zo had je bij het Humanistisch Verbond het omgekeerde: ‘wij zijn er voor levensbeschouwelijke zaken en met politiek bemoeien we ons niet.’ Ik kan me een discussie herinneren van rond 1980, waarin gesteld werd dat abortus en euthanasie levensbeschouwelijke problemen waren en kernbepalingen een poli-

tiek probleem. Voor mij volstrekt onbegrijpelijk, maar... Het heeft ook alles te maken met de oprichting van het Humanistisch Verbond, want je zou kunnen zeggen dat de oprichting van het Humanistisch Verbond het spiegelbeeld is van de Doorbraakgedachte in de PvdA. In de SDAP had je veel atheïsten – niet alle leden...

Tielman

Je had ook dominees, ja.

Derkx

...maar het algemene beeld was: 'het is een atheïstische club'. Dat werd ook door de andere politieke partijen uitgebuit om te zorgen dat er niet al te veel mensen op de SDAP zouden stemmen. Meer dan 29 procent hebben ze, geloof ik, nooit gehaald vóór de Tweede Wereldoorlog. De SDAP wilde daar wat aan doen. De Doorbraakgedachte was: 'ook christenen kunnen lid zijn van de sociaal-democratische partij.' De PvdA werd vanuit die gedachte opgericht. Maar toen was het dus zo, dat de associatie tussen humanisme en socialisme, die wat de SDAP betreft voor veel mensen vanzelfsprekend was, niet meer kon blijven gelden. En één van de oprichters van het Humanistisch Verbond, Jaap van Praag, was zelf actief in de PvdA en hij vond dat als de Doorbraakgedachte binnen de sociaal-democratie zou doorzetten, dat de humanisten dan ook uitdrukkelijk moesten openstaan voor liberalen. In het begin lukte dat niet zo, maar het Verbond heeft heel bewust en nadrukkelijk gezocht naar vooraanstaande liberalen die binnen het Humanistisch Verbond betrokken konden worden.

Van Baalen

In die zin zal het ook wel geen toeval zijn, dat én de Doorbraakpartij – de Partij van de Arbeid – én het Humanistisch Verbond beide zijn opgericht in februari 1946.

Derkx

Het heeft met elkaar te maken. In de SDAP waren humanisme en socialisme nauw verbonden en in de PvdA werd het uitdrukkelijk losgekoppeld. En daardoor kon voor de humanistische organisaties die koppeling ook niet meer gelden. Dat is eigenlijk de belangrijkste reden, dat het zo

ontstaan is. En als je liberalen en sociaal-democraten in het Humanistisch Verbond hebt en je gaat dan praten over: 'waar moeten wij publiekelijk een standpunt over innemen?' dan krijg je de kwestie die ik eerder noemde. Dan komen bijna automatisch de immateriële onderwerpen bovendien.

Dijkstal

Hoort daar ook niet bij een andere verantwoordelijkheid? Kijk, als je in de Kamers zit dan staat alles wat je doet uiteindelijk in functie van het openbare bestuur. Die verantwoordelijkheid ligt natuurlijk heel anders dan dat je een beweging bent rond een levensbeschouwelijk thema. Ik vind wel dat je dat mee moet wegen. Als het meer politiek had moeten zijn, dan had je een politieke partij moeten oprichten. Als je dat niet doet, dan is het onvermijdelijke gevolg min of meer...

Derkx

Dat was ook het standpunt van Jaap van Praag. Hij vond dat humanisten individueel politiek actief moesten zijn in hun partij. Hij vond dat ze dat veel te weinig waren. Maar collectief moest het Humanistisch Verbond niets doen met politiek. Wat mij dan stoorde was, dat het Humanistisch Verbond voortdurend in Den Haag rondliep om rond abortus, euthanasie, het homohuwelijk van alles te beïnvloeden, maar dat het dat rond inkomensverdeling, kernwapens, enzovoorts niet deed. En voor mij was onbegrijpelijk dat die onderwerpen niets met humanisme te maken zouden hebben...

Dijkstal

Nee. Dat begrijp ik.

Derkx

... en ook niet als levensbeschouwelijke onderwerpen werden gezien.

Tielman

Misschien... Ik wil niet zeggen dat die onderwerpen niets met humanisme te maken hadden, maar als we de plaatsing van de kruisraketten nemen. Het was natuurlijk een evident punt dat Vonhoff en Bolkestein enzovoort absoluut niet mee konden gaan in een uitspraak van het

Humanistisch Verbond tegen de plaatsing van de kruisraketten. Dus het was meer zo, dat wij als Humanistisch Verbond zodanig verschil van opvatting hadden op dat punt, dat we daar geen uitspraak over konden doen. We hebben toen gekozen voor de constructie waarbij het Humanistisch Vredesberaad werd gefaciliteerd om dat linkse standpunt uit te dragen en ook aan de andere groep de mogelijkheid werd geboden om hun standpunt uit te dragen. Dat heeft uiteindelijk geleid tot het Algemeen Humanistisch Trefpunt, een afsplitsing van het Humanistisch Verbond – maar gelukkig zijn ze weer teruggekomen. Het was dus niet zozeer dat die onderwerpen niets met humanisme te maken hadden, maar het was meer het onvermogen om tot een gemeenschappelijke uitspraak te komen. Ik moet erbij zeggen: dat was overigens een van de weinige punten waar dat voor gold. Want ik heb toen in het *Voorontwerp Humanistisch Perspectief* heel nadrukkelijk geprobeerd te kijken waar de consensus lag en die was dus veel groter. En als je dat nu weer terugleest, dan zie je ook dat er wel degelijk uitspraken zijn gedaan over sociaal-economische dingen. Alleen – dat geef ik onmiddellijk toe – op een niveau waarop de VVD-ers en de PvdA-ers het eens konden worden. En dat was niet tot in detail over heel concrete kwesties waar je als wetgever wel een uitspraak over dient te doen. Dus dat was de beperkte bandbreedte die ik als voorzitter van zo'n club had, om mijn eigen positie even te verhelderen. Ik had best verder willen gaan natuurlijk, maar ja, op een gegeven moment kun je niet verder. Je kunt niet verder springen dan je polsstok lang is – om in Friese termen te blijven. Dus dat was het gewoon, het onvermogen...

Derkx

Maar die andere verantwoordelijkheid is een heel belangrijk punt.

Tielman

Ja, dat is waar.

Derkx

Ik herinner me uit die kernwapendiscussie, dat door de gesprekken in de afdelingen – 'gemeenschappen' heetten ze toen nog – van het

Humanistisch Verbond vrij grote overeenstemming werd bereikt.

Tielman

Ja.

Derkx

En toen was er in de Verbondsraad een verklaring vastgesteld tegen kruisraketten op Nederlands grondgebied, daar was ook grote overeenstemming over. Maar het Humanistisch Verbond wilde invloed in de samenleving en het wilde goede banden houden met de niet-confessionele politieke partijen. En toen werd er een commissie ingesteld met Klaas de Vries en Frits Bolkestein om de kernwapenverklaring te redigeren. Ja, nogal logisch dat...

Tielman

Dat is niet gelukt, nee, dat is niet gelukt.

Derkx

Maar in die zin denk ik: als het Humanistisch Verbond strakker zijn eigen verantwoordelijkheid had genomen en niet zelf dicht naar de politiek was gekropen, dan was het misschien anders afgelopen.

Tielman

Ja... je kunt ook zeggen: dan waren ze toch weggelopen, want... Ik weet het niet. Dat is altijd achteraf...

Dijkstal

Het was een gepolariseerde tijd.

Tielman

Zeer gepolariseerd, ja. Het was een heel onaangename tijd, dat weet ik nog wel. Maar het is allemaal goed gekomen, gelukkig.

Van Baalen

Nou, dit voorlopig even over de ingewikkelde en gespiegelde relatie politiek-levensbeschouwing bekeken vanuit de politieke partijen en bekeken vanuit het Humanistisch Verbond.

De Paarse kabinetten

Dan gaan we weer even terug naar historische feiten. We gaan nu kijken naar de Paarse kabinetten. Want op een gegeven moment waren ze dáár, de kabinetten zonder confessionelen erin. Acht jaar Paars is nu ook al weer geschiedenis. Daarop terugkijkend, meneer Kohnstamm, zou u die kabinetten-Kok humanistisch noemen?

Kohnstamm

Nee, dat zou ik niet doen. Nee... Alle gekheid op een stokje, één van de belangrijkste drijfveren van in ieder geval Kok I was – laat ik voor mezelf spreken – om te zorgen dat er een grotere vrijheid zou ontstaan van politieke groeperingen om het al dan niet met elkaar te doen en dat niet van tevoren slechts de vraag was: ‘Met wie zal na de verkiezingen door het CDA worden geregeerd?’ Dat was uiteindelijk in machtspolitieke termen de drijfveer. Voor D66 was het daarenboven belangrijk om een aantal – overigens niet-materiële – aangelegenheden nou eindelijk eens fatsoenlijk te regelen. Ik heb voorafgaand aan Paars in de Tweede Kamer ook eindeloos geprobeerd om op een aantal van die items coalities te sluiten met zowel Partij van de Arbeid-collega’s als VVD-collega’s, gewoon in het dagelijkse Kamerwerk. Bijvoorbeeld betreffende het knipperlicht in de Gemeentelijke Bevolkingsadministratie. Dat hield in dat de religieuze registratie van burgers werd doorgegeven aan de kerken. Daar verdienen ze echt heel veel geld aan. Niet alleen aan het knipperlicht zelf, maar het had ook met de geestelijk raadslieden in het leger te maken en met het openbaar onderwijs. Dus dat was zo’n punt waarop we echt met z’n drieën elkaar vasthielden en als het ware pogingen deden om te laten zien dat je het ook zonder het CDA kon doen. De moties werden steeds aangenomen en door opeenvolgende CDA-bewindslieden steeds niet uitgevoerd, dus dat zette weinig zoden aan de dijk. Vlak voor de Paarsvorming is de Wet Geneeskundige Behandelingsovereenkomst aangenomen en daar is een wijziging in aangebracht – zeer tégen de wens van Hirsch-Ballin en overigens ook Hans Simons – waarin eigenlijk staat: ‘als iemand zegt: “ik wil niet dat een arts nog aan mij komt”, dan mag hij dat ook niet meer.’ Dus

full stop. Uiteindelijk is het recht om medische behandeling te weigeren gegarandeerd door een amendement van Paars waarin dus... nou ja, dit soort immateriële zaken heel erg speelden. Macht was één: zorg nou dat aan het einde van de discussie op de verkiezingsavond de vraag niet alleen is: ‘met wie gaat het CDA regeren?’, maar laat dat een grotere openheid zijn. En voor ons waren immateriële zaken bijzonder belangrijk om geregeld te worden. Maar Paars zou ik het niet noemen... sorry, dat is een prachtige verspreking: het was Kok die altijd zei: ‘Het is een gewóón kabinet.’ Het was in alle opzichten volgens mij een bijzonder kabinet, omdat de drie partijen meer van hun eigen identiteit konden laten zien, dan ze in andere situaties hadden kunnen laten zien. En daarom was het een bijzonder ding.

Van Baalen

Ja. Maar het was dus typerend voor Kok om te zeggen dat het een ‘gewoon kabinet’ was en het motto ‘Werk, werk, werk’ klonk natuurlijk heel aards. Sociaal-economisch belangrijk.

Kohnstamm

Ja, maar ‘Werk, werk, werk’ was heel eerlijk gezegd... – maar dat is dan misschien te veel op mijn eigen portefeuille van grotestedenbeleid toegespitst – hoe je daar ook naar kijkt, vanuit een rechts-liberale of een links-liberale of een sociaal-democratische visie, het is feitelijk zo dat ‘Werk, werk, werk’ en in die zin samenbinding, een ongelooflijk belangrijk thema is van integratie. Maar Kok moest natuurlijk, komende van een Partij van de Arbeid-CDA kabinet naar een Paars kabinet... Het is een prachtige Engelse of Amerikaanse uitdrukking: ‘*Don’t be too honest, you won’t be elected. Don’t be too dishonest, you won’t be re-elected.*’ Hij moest daar een koers in bepalen, dus was het een ‘gewoon kabinet’ en niets bijzonders.

Dijsselbloem

Ik kan me nog de start van dat kabinet herinneren, hoewel ik er natuurlijk op grote afstand naar keek. Volgens mij probeerde hij op dat moment ook de boodschap af te geven: ‘ik ben de minister-president van alle Nederlanders.’ Waarom zei

hij dat? Juist omdat in de lichte euforie die er was rond Paars, de boodschap moest worden afgegeven: 'het is niet zo dat wij anticonfessioneel zijn. Het is niet zo dat wij – de verlichte geesten – nu eens even de gesel over de gelovigen gaan halen.' Ik zeg het maar even in mijn eigen woorden, maar dat was wel zo'n beetje de sfeer.

Kohnstamm

Dat heeft overigens geleid tot prachtige artikelen in de krant, zes of zeven maanden daarna. Want zoals velen weten, wordt het kabinet altijd uitgenodigd door de Nederlandse Bachvereniging om in Naarden naar de Matthäus-Passion te komen luisteren. Nu werd het eerste Paarse kabinet daartoe uitgenodigd en op de één of andere manier dachten alle mensen dat geen Paars kabinetslid daar heen zou gaan. Maar iedereen vond het enig eindelijk voor de Matthäus-Passion in Naarden uitgenodigd te worden. Dus het hele Paarse kabinet zat daar ongeveer.

Dijsselbloem

Terwijl alle journalisten klaarzaten om te turven wie er allemaal niet zouden komen...

Tielman

En dan is er ook het punt van de heropleving van de schoolstrijd. Ik weet nog heel goed dat men in mijn achterban bij het openbaar onderwijs zei: 'Nu het CDA niet in de regering zit, kunnen we eindelijk de bekostiging van het bijzonder onderwijs aanpakken.' Dat heb ik altijd afgehouden. Ik vond dat een heel verkeerde strategie, omdat ik het niet in het belang vind van het onderwijs om een schoolstrijd te hebben. En Kok was ook heel gevoelig voor het vermijden van dat soort type conflicten, van confessionelen tegenover niet-confessionelen. Daar was hij heel voorzichtig mee.

Van Baalen

Meneer Dijkstal, u heeft er heel dicht bovenop gezeten, het eerste Paarse kabinet...

Dijkstal

In de eerste plaats staat nu al vast dat dat het beste kabinet is geweest dat we sinds 1848 in dit land gekend hebben.

Van Baalen

Want...?

Dijkstal

Het was een goed kabinet, omdat ze goed regeerden. Dat is toch de belangrijkste maatstaf van een kabinet, of het nu Paars is, of anti- of confessioneel.

Dijsselbloem

Maar waarom, waarom was dat dan? Dat vind ik wel interessant, want ik ambieer natuurlijk Paars III. Ik moet nu even kijken wat precies...

Van Baalen

...de succesformule!

Dijsselbloem

...dat het goed gaat lukken, dat we goed kunnen insteken.

Dijkstal

Het is om twee redenen een goed kabinet geweest. In de eerste plaats zijn er op de belangrijkste dossiers behoorlijke afspraken gemaakt. Kijk, als Jacob denkt dat 'werk, werk' met hem te maken heeft, terwijl het ons verkiezingsprogramma was, maar Kok dat wel overgenomen heeft, dan hebben we het gewoon op de grote dossiers allemaal goed gedaan: grotestedenbeleid, sociale zekerheid, stimulering economie/werk, bezuinigen – we begonnen met een bezuinigingsdoelstelling die duivels was... Het was gewoon een goed kabinet. Het ging ook goed, omdat we binnen het kabinet – en dat is een beetje wat jij zegt met die euforie – allemaal doodsbang waren dat onze achterban ons maatstaven zou aanleggen waar we nooit aan zouden kunnen beantwoorden. Dus we moesten vooral doen alsof het gewoon was en we moesten investeren in elkaar. En dat laatste hebben we gedaan. Allemaal aan die tafel. Ja... en goed, dan speelt Ajax ook eens een paar jaar lang hartstikke goed en als ze dat investeren dan nalaten, dan spelen ze weer niet goed. Zo eenvoudig is het dan in een kabinet ook wel. Dus door de omstandigheden werd er geïnvesteerd in elkaar. Goed, dat was alleen maar over de zin: 'het was het beste kabinet'. Er is nog wel iets anders dat interessant is. Het is

natuurlijk niet zo dat die Paarse samenwerking toen begonnen is. De euthanasie, de abortus en de Wet Gelijke Behandeling zijn allemaal tot stand gekomen met het CDA in de regering.

Kohnstamm

Euthanasie is niet...

Dijkstal

Nee, nou ja, goed. Het gaat mij er even om, dat die meerderheid in de Kamer die op zoek was om dat wél te regelen, die was al in de jaren tachtig volop manifest. Op alle drie die onderwerpen. Dus die wilden dat al. En je zag ook bij het CDA zo door de tijd heen dat ze merkten dat het draagvlak in de samenleving op dit soort onderwerpen groeide. Dus het CDA was ook al aan het bewegen – of in ieder geval bepaalde krachten in het CDA waren aan het bewegen. Dus veel waarvan je zegt: ‘daar was Paars nu voor nodig’, dat werd eerder al of in de steigers gezet of daadwerkelijk al geregeld. Er is wel één pikant punt, waarbij ik het niet kan kwantificeren... Ik ben altijd verbaasd geweest over hoe rabiaat leden van de VVD kunnen zijn over de socialisten. Die noemen ze dan ook zo. Echt rabiaat. En evenzeer over de christen-democraten. Terwijl ik daar veel staatsrechtelijker – of rechtsstatelijker – in zat. Kijk, ik vond dat er een andere coalitie mogelijk moest zijn, omdat ons veelpartijstelsel, dat juist uitgaat van coalitie en oppositie, niet werkt als één van de partijen altijd zeker weet dat ze erin zit. Dat is de machtsdiscussie. Dus ik had een staatsrechtelijke reden, waarom ik vond dat het CDA eruit moest. Alleen, het moest kunnen. Het moest na een verkiezingsuitslag kunnen, zowel in termen van zetelverdeling als in termen van afspraken op de grote dossiers. De gedachte is wel eerder opgekomen, maar het lukte telkens niet. En toen gaf de grote verkiezingsnederlaag van het CDA eindelijk de ruimte. Hoewel er toch nog geprobeerd is een CDA-VVD-regering tot stand te brengen of CDA-Partij van de Arbeid. Maar dat zat er eigenlijk niet in. Bovendien, wij voelden ons zwaar belazerd in 1989 door de machtspolitiek die het CDA toen toepaste. Echt grof hoor, met niets rekening houden.

Van Baalen

Wat precies in 1989?

Dijkstal

Nou, de val van het tweede kabinet-Lubbers in 1989, daarvan denken mensen dat het ging over het reiskostenforfait, maar daar ging het helemaal niet over. Wij hadden al vijf maanden eerder een aantal mensen in de fractie die zeiden: ‘we moeten niet doorgaan. We worden door Brinkman belazerd over de publieke omroep. We worden door Deetman belazerd over het onderwijs. En ons vaste ankerpunt Ruding, die de centen moet bewaken, geeft ze opeens met ruime hand weg aan Deetman voor het onderwijs. Wij worden niet meer serieus genomen.’

Van Baalen

Heeft de VVD toen iets bedacht om het kabinet ten val te brengen?

Dijkstal

Nee, dat is een incident geweest. Maar het incident is aangegrepen door diegenen, waar ik ook bij hoorde, die zeiden: ‘jongens, we laten ons toch niet langer ringeloren’. Een incident is aangegrepen om die breuk te laten gebeuren, niet te herstellen, zoiets. En toen zeiden we in het kamerdebat – Joris [Voorhoeve] deed dat een beetje ongelukkig... Maar de essentie was niet het reiskostenforfait. De essentie was: ‘wij willen een vertrouwensuitspraak van Lubbers dat hij ons serieus wil nemen.’ Het gevoel dat als een partij al zo lang in de macht zit en zo geringschattend met zijn partner omgaat, dat gevoel deed ons zeggen: ‘zo willen we niet langer doorgaan.’

Van Baalen

Het was dus heel duidelijk dat de machtsvraag een heel belangrijke vraag was vanuit de politieke partijen bezien.

Dijkstal

Ja, absoluut.

Kohnstamm

Machtsvraag: ja. Maar wel vanuit een inhoudelijke gedrevenheid. Hans en ik kunnen het op een aantal punten volstrekt oneens zijn, uitein-

delijk willen we allebei onze eigen programma's zo goed mogelijk realiseren en daarvoor heb je macht nodig. ... Het gaat niet primair om de macht, het gaat niet om de macht als doel maar als middel om iets te verwezenlijken.

Van Baalen

Dat is heel duidelijk. Maar jullie – dan bedoel ik dus: jullie politici – begonnen aan Paars I, terwijl de humanisten dachten: 'Ha, ha! Nu zitten die christenen er niet in en nu kunnen dus allerlei wensen die we op ethisch gebied hebben, gerealiseerd worden.' En daar komt de vraag uit voort die ik eerder al aan de heer Kohnstamm en nu ook aan de heer Dijkstal stel. Hoe humanistisch was dan Paars I... en Paars II?

Dijkstal

Volgens mij helemaal niet... Dat had er helemaal niets mee te maken. Kijk, er was ook... Misschien nog een ding over de informatie en de formatie, want dat is zo krankzinnig geweest. Er zijn gesprekken op gang gekomen, vooral natuurlijk tussen Bolkestein en Kok. Aanvankelijk was Van Mierlo daar nog niet zo erg prominent in aanwezig. En Bolkestein vond alle twee... daar had hij een diepe minachting voor.

Tielman

Niet alleen voor die twee.

Dijkstal

Kok, dat zul je wel herkennen, is een wantrouwend man. Hij kijkt katten uit heel veel bomen.

Tielman

Ja, dat is zo.

Dijkstal

En daarom mislukte die eerste formatie ook. Toen mochten ze allemaal weer naar de koningin toe. En Bolkestein had de houding van: 'hier ga ik niet mee verder, ik word gek van die twee. Daar valt niet mee te werken...' Flinke taal. En toen heeft Van Mierlo een heldendaad verricht door tegen de koningin te zeggen dat het ondenkbaar was dat D66 een coalitie met het CDA zou helpen totstandkomen. En D66 was nodig, want zonder D66 kon het niet. Toen zat de koningin met de

gebakken peren. En toen hebben Annemarie Jorritsma en ik in die fase aan *de Volkskrant* een interview gegeven, waarin we hebben gezegd: 'en toch is het nodig dat het totstandkomt.' Dat heeft vermoedelijk toch een zekere ruimte gecreëerd, zodat – niet alleen daardoor maar ook om andere redenen – de koningin, door haar adviseurs aangespoord, heeft gezegd: 'het spijt me, ik ga toch nog weer aan Kok vragen: "is het nou echt niet mogelijk?"' Toen is er een versnelling gekomen en een deal gemaakt op de grote dossiers en toen kon het doorstomen.

Maar ja, wat was er nou voor humanistisch in dat kabinet? Ik heb het woord nooit horen vallen daar. Ik ben er ook nooit mee bezig geweest. Het was natuurlijk wel zo, dat de onderwerpen die de humanisten van belang vonden, wel op de agenda stonden en dat we probeerden die onderwerpen ook op een goede manier op te lossen. Toen wilden we bijvoorbeeld echt nog wat met het openbaar onderwijs. Dat is inmiddels totaal uit beeld. Maar toen speelde dat nog wel.

Van Baalen

Ik vraag het ook, omdat toen in 1998 het eerste Paarse kabinet voorbij was, tijdschriften uit humanistische kring heel precies gingen turven of het humanistische verlanglijstje was uitgevoerd. Zo van: 'we hadden allerlei hooggespannen verwachtingen toen Paars I begon, en zijn die ook uitgekomen?' En dan zie je dat de meeste mensen die worden geïnterviewd, wel enigszins teleurgesteld zijn. Dat ze toch wel vinden dat...

Dijkstal

Ik herinner me dat de geestelijke verzorging...

Tielman

Ja, de verdeelsleutelkwestie bij Defensie en Justitie, zendtijd voor de Humanistische Omroep, enzovoort. Nou ja, het is een genuanceerd lijstje. Maar ja, ik was toen al niet meer actief in het Humanistisch Verbond, dus ik kan er niet vanuit dat perspectief over praten. Vanuit het openbaar onderwijs gezien vond ik het heel belangrijk, dat de schoolstrijd er niet gekomen is. Want daar was ik ontzettend tegen. We hebben het Schevenings Beraad gehad...

Van Baalen
Het 'Schevenings Beraad'?

Tielman

Ja, o sorry, dat is een overleg geweest tussen de overheid en het openbaar en het bijzonder onderwijs om ervoor te zorgen dat de dubbele pettenproblematiek van de gemeenten werd opgelost. Dat...

Dijkstal

De financiële gelijkstelling en doorberekening.

Tielman

Ja, inderdaad, het ging erom dat als de zoon van de katholieke schoolmeester het ruitje van de openbare school ingooide, dat dan de katholieke school extra subsidie kreeg, want...

Dijkstal

Als de een geld krijgt voor een nieuw ruitje, krijgt de ander het ook, ook al is het ruitje niet stuk.

Tielman

Ja, dat soort grensoverschrijdingen. Waanzinnige toestanden die eigenlijk allemaal tot de achterstelling van openbaar onderwijs leidden. Dat is allemaal verdwenen. We hebben nu echt een situatie waarin het openbaar onderwijs ook zijn eigen bestuursvormen kan kiezen en niet meer volkomen overgeleverd is aan de gemeente, maar toch – en daar hecht ik ook aan – de democratische controle overeind blijft. Maar ik vind dat die democratische controle ook voor het bijzonder onderwijs zou moeten gelden en daar wordt ook hard aan gewerkt. Dus – en dat is toch onder Paars maar gebeurd – die vreselijke achterstelling van het openbaar onderwijs is verminderd, zonder dat daar een enorme schoolstrijd over hoefde te ontstaan.

Kohnstamm

Wat ik uit de beginjaren van Paars heel opvallend vond, was dat alle organisaties opnieuw moesten bekijken, hoe ze nu hun contacten met de politiek moesten inrichten. In die zin was het een fantastische tijd. Het middenveld was zijn koers kwijt en dat heeft ook ontzettend veel lucht gegeven. Überhaupt dat er niet meer de

vanzelfsprekende gebaande paden naar de politiek waren... Er vond vernieuwing plaats. Zo van: 'Vroeger moest ik op zondagavond thuis zijn om in het CDA-telefooncircuit mee te doen over de vraag wat er de komende week besloten moest gaan worden en dan kon ik invloed uitoefenen. En nu word ik op zondagavond niet meer gebeld. Althans, er wordt anders gebeld. En we moeten dus op serieuzere wijze in de Kamer of op andere wijze invloed proberen uit te oefenen.' Dat is fantastisch om te zien.

Van Baalen

Interessant... zondagavond thuis voor het telefooncircuit. Hoe ging dat dan precies?

Kohnstamm

Nou ja, van horen zeggen, want ik heb er niet bij gehoord. Maar wel van heel veel horen en zeggen. Er was een ministerraad geweest, daar werd dan zaterdag nog over gebeld. Maar vervolgens moest dan de agenda voor de week bepaald worden. Er waren altijd een paar belangrijke thema's die in die week zouden gaan spelen. Naar verluidt, was er in het CDA een heel sterk belcircuit, waarbij iedereen echt achter de telefoon zat en dan werd er met elkaar gebeld. En het middenveld speelde daarin, als ik goed geïnformeerd ben... Misschien spreek ik wel onzin...

Tielman

Nee, dat klopt, dat klopt.

Van Baalen

De heer Tielman zat ook bij de telefoon...?

Tielman

Nee, ik zat niet in het belcircuit, maar ik merkte de gevolgen, omdat inderdaad het bijzonder onderwijs van alles regelde met het CDA. Dat was echt vreselijk.

Van Baalen

Ritselde?

Tielman

Ritselde, ja, inderdaad, via dat telefooncircuit. En dan zat ik te vissen van: 'wat hebben ze nu weer uitgekookt?' en dan probeerde ik met de

VNG, want dat was toen nog voor het openbaar onderwijs de centrale...

Van Baalen

De Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

Tielman

Ja, dat was de centrale actor in het geheel. Dan probeerden we inderdaad uit te vogelen, wat ze nu weer bekookstonden. En dat merkten we dan ook heel gauw. Inderdaad, die confessionele belangenbehartiging... Ik weet nog, het confessionele jongerenwerk werd gigantisch bekostigd, terwijl de humanisten nooit een cent kregen voor het jongerenwerk.

Dijsselbloem

Dat is nu weer voorbij, dat is afgeschaft... pure winst!

Tielman

Ja, maar goed. En ook de confessionele ziekenhuizen, en ga zo maar door. Dat was echt vreselijk. Dat hele netwerk van het CDA.

Van Baalen

Maar in de jaren tachtig – twee kabinetten-Lubbers, daar denk ik dan aan – zat ook de VVD er steeds bij. Mijnheer Dijkstal, hoe zat het belcircuit van de VVD in elkaar?

Dijkstal

Nou ja, elke partij heeft zijn eigen ritueel over hoe je contact met elkaar zoekt. Maar dat van ons was niet zo geavanceerd als van het CDA. Dat was overigens eerder, toen de CDA-partijen nog apart waren, nog weer een slagje anders, omdat de textielbaronnen, de katholieken in Brabant, op die manier de zaak naar hun hand probeerden te zetten. Er is vermoedelijk ook een historische verklaring voor te vinden, waarom die katholieken zich zo hadden georganiseerd om maximale invloed uit te kunnen oefenen. Tegenover de CHU, die weer heel andere rituelen had.

Van Baalen

Die zullen niet op zóndag hebben gebeld, de ARP...

Dijkstal

Nee, die zullen niet op zondag hebben gebeld. Dus... Dat soort rituelen bestond bij ons op zichzelf ook wel.

Tielman

Maar dat heeft Paars doorbroken, daar ben ik het helemaal mee eens. Die verhouding tot het middenveld is totaal anders geworden.

Dijkstal

Ik mag je misschien wijzen op een heel interessante wet, de Kaderwet Specifiek Welzijn.⁽⁶⁾ Er gaat absoluut geen blik van herkenning bij jullie op. Maar die wet had te maken met het maatschappelijke middenveld, dat het hele welzijnsbeleid in zijn handen had. Daar gingen bakken met subsidies naartoe, er werd nooit verantwoording over afgelegd en die organisaties deden wat zij vanuit hun protestants-christelijke of katholieke ideeën graag wilden met de ouderen en de jongeren en de zieligen en noem maar op. En die Kaderwet Specifiek Welzijn heeft geprobeerd dat te doorbreken en het maatschappelijke middenveld weer terug te brengen naar de plaats die het behoort te hebben: zeer gewaardeerd particulier initiatief, maar als de overheid subsidie geeft, dan stelt de overheid de eisen, eist de overheid verantwoording en moet de overheid kunnen controleren. Dat was begin jaren tachtig en dat heeft het middenveld ook een beetje door elkaar heen geschud.

Tielman

Het is interessant dat je dat zegt, want Humanitas is altijd een organisatie geweest die heel erg sterk op zijn eigen leden en op zijn eigen activiteiten is gebaseerd, terwijl de katholieken en de protestanten zich heel erg afhankelijk hadden gemaakt van dat circuit van subsidies enzovoorts. Je ziet nu ook dat Humanitas nog duidelijk staat als organisatie, terwijl de vergelijkbare katholieke en protestantse organisaties nergens zijn. Dus dat is een interessant punt inderdaad.

Dijkstal

En nog een pikanterie. Als een protestants-christelijk ziekenhuis, waar iemand die bijvoorbeeld abortus wil dat ook moet kunnen krijgen... Stel

dat het ziekenhuis weigert. Kan dat of kan dat niet? Enorme debatten.

Van Baalen

Die verhalen zijn er in Nijmegen over het Radboud Ziekenhuis ook. Dat zo iemand subtiel wordt doorverwezen.

Dijkstal

Ja, dat denk ik ook wel, ja. Heel hardnekkige mechanismen.

Tielman

Dat is dan nog winst, want vroeger weigerden ze zelfs door te verwijzen. Ze wachtten net zo lang tot de zwangerschap te ver was en het niet meer kon. O, daar kan ik eindeloos over vertellen.

Actueel: integratie en vertrouwen

Van Baalen

Goed, ik stel voor dat we naar het laatste onderwerp van vanmiddag gaan en dat is de actualiteit. Met een vraag voor de heer Dijsselbloem. Met het oog op de maatschappelijke problemen die nú centraal staan – dan noem ik voor de hand liggende onderwerpen: integratie, veiligheid – in hoeverre kan een organisatie als het Humanistisch Verbond nu iets betekenen voor de politieke partijen, de Partij van de Arbeid in dit geval, wat betreft meedenken of inspiratiebron zijn of...? Wat zou de betekenis kunnen zijn van levensbeschouwelijke organisaties?

Dijsselbloem

Ik denk dat de betekenis velerlei kan zijn, nog even los van de vorm die je dan moet kiezen, maar... Daarnet werd het debat over de islam op dit moment in Nederland al genoemd. Ik zit er soms met verbijstering naar te kijken, hoewel ik er middenin zit, dat het integratiedebat zo'n beetje een islamdebat is geworden. Het is nu in heftigheid weer iets aan het afnemen – sprak hij optimistisch. De vraag ligt heel erg boven tafel, in hoeverre de levensbeschouwing een belemmering of juist een voertuig of neutraal is in het bevorderen van integratie van nieuwkomers in onze samenleving. Helpt het om de islam te pro-

blematiseren, zelfs als ze in bepaalde opzichten een belemmering is? Wat is het effect op mensen die die levensbeschouwing of dat geloof zijn toegedaan, wanneer hun geloof zo wordt geproblematiseerd? Ik denk zelf – en daar zouden vanuit de humanistische beweging verstandige dingen over gezegd kunnen worden – dat dat heel belangrijke vragen zijn.

Van Baalen

Juist zo'n soort kardinale vraag als: wat is dan de mogelijke betekenis van levensbeschouwing bij integratie? Of in hoeverre wordt dat overschat en is het meer een sociaal-economisch vraagstuk? Cultureel...?

Dijsselbloem

Cultureel... Dat zijn heel belangrijke, heel precieze scheidslijnen die je moet maken. Cultuur en geloof worden in dit debat veel op één hoop gegooid. Zo van: het zal allemaal wel met de islam te maken hebben. Een ander punt is – dat is een afgeleide van het integratiedebat – de vraag, in hoeverre je levensovertuiging of geloof mag toelaten in de politiek. Er is nu weer een heel debat over de SGP. Ik ben ervan overtuigd dat dat is aangezwengeld en weer actueel is geworden door het integratiedebat. We hebben een heel debat over het bijzonder onderwijs in Nederland – waar komt dat vandaan? Dat heeft te maken met het integratiedebat. Er zitten dus negatieve kanten aan, zeg ik, maar er zitten ook interessante positieve kanten aan. Want het hele integratiedebat gaat over de vraag: 'wat moeten nieuwkomers doen om er bij te horen, bij ons, bij onze samenleving? Welke waarden willen wij dan overeind houden, moeten anderen dan overnemen?' En dat werpt meteen onszelf terug op de vraag: 'wie zijn wij dan? Wat maakt Nederland tot Nederland? Wat zijn dan de waarden die ons bij elkaar houden?'

Van Baalen

'En wat moeten wij doen om hen welkom te heten?'

Dijsselbloem

En dan zie je politici dus worstelen met die vraag. En dan is het antwoord vaak heel mager:

dan wordt verwezen naar de Grondwet, naar de grondrechten. En ja, die zijn essentieel. Nog interessanter is trouwens het politiek-historische proces waardoor de Grondwet en de grondrechten in Nederland tot stand zijn gekomen. Waarom staat dat nou in die wet? Dat begon bij de Unie van Utrecht, zal ik maar zeggen. Dat verklaart heel veel over hoe Nederland is ontstaan. Maar het is natuurlijk veel breder. En dat vinden politici heel moeilijk, om dat in te vullen. Misschien moeten politici ook niet teveel willen invullen wat de waarden zijn die onze samenleving bij elkaar houden. En dan zou het interessant zijn als vanuit de humanistische beweging heel actief in dat debat wordt meegedacht: wat zijn dan die essentiële waarden die we blijkbaar nu ineens nodig hebben, omdat alles in beweging is? Dat heeft niet alleen te maken met integratie, maar ook met globalisering en Europese éénwording. Je ziet dat mensen weer op zoek zijn naar identiteit. 'Ben ik nou Nederlander en zo ja, wat is dat dan om Nederlander te zijn?' Of moeten we het nationaal burgerschap maar definitief relateren, afscheid nemen van de idee van cruciale Nederlandse waarden en zeggen dat de Nederlandse cultuur slechts relatieve waarde heeft en dat we allemaal wereldburger zijn? Dat kan ook.

Van Baalen

De heer Kohnstamm, hoe ziet u dat, het integratiedebat en de rol van de doordenking van waarden vanuit de humanistische beweging?

Kohnstamm

Nou, ik ben zo vrij om... Het integratiedebat is één, maar dat debat richt zich altijd heel erg op nieuwkomers en de islam. Terwijl er als het ware een veel groter integratiedebat gevoerd zou kunnen worden. Omdat de integratie in veel bredere zin binnen Nederland aan erosie onderhevig lijkt. Ik zeg niet dat het ook zo is. Het is ogenschijnlijk zo. Ik denk dat het debat zou moeten gaan over waarden. Ik ben het wel eens met Jeroen. Je moet niet zeggen dat we de Grondwet hebben en dat is dan einde oefening, *full stop*. Dat is niet overtuigend. Wat overtuigend is: de waarde die daarmee geacht wordt beschermd te worden of gestimuleerd te worden. En wat ik één

van de grote ontwikkelingen vind in de samenleving die we zouden moeten proberen te keren en waar levensbeschouwelijke hulp onmisbaar bij is, is – ik zeg het maar even zo, het klinkt vreselijk hoogdravend – de essentie van de rechtsstaat. De rechtsstaat is uiteindelijk dat ik hierheen kan komen in het vertrouwen dat jullie me niet meteen met een hamer op de kop zullen slaan, omdat we daar een paar afspraken over hebben gemaakt. Dat dat vertrouwen er mag zijn, omdat je het een beetje regelt en wat grenzen afbakt. Ik zie in de samenleving dat vertrouwen erodeert en plaats maken voor een structurele vorm van wantrouwen. Je gaat er vanuit – even flauw geformuleerd – dat een bijstandsgerechtigde een potentiële fraudeur is, in plaats van iemand die gewoon te weinig (bron van) inkomsten heeft. Je gaat er gegeven de onveiligheid en het terrorisme vanuit dat de ander wel eens iets heel mis zou kunnen doen. We worden door de ontwikkelingen, voor een deel reëel en voor een deel volstrekt op een hype gebaseerd naar mijn gevoel, in dat wantrouwen gedrongen. Dat verknaalt uiteindelijk een aantal heel wezenlijke elementen van wat niet anders is dan letterlijk 'samenleving'. Samenleving kan alleen maar bestaan bij gratie van een vorm van regulering, die vertrouwen rechtvaardigt in het collectief.

Van Baalen

U constateert dus dat wantrouwen groeiende is in de samenleving. Dat moet gekeerd worden, zei u net. Weet u ook waar dat vandaan komt? Sinds wanneer bestaat dat wantrouwen en wie voedt dat...?

Kohnstamm

Het heeft een aantal heel basale achtergronden, namelijk dat sociale controle weggevallen is door grotere anonimiteit en dat we op zoek zijn naar andere vormen van... Even heel *down to earth* geformuleerd: op het moment dat je op internet tweedehands iets koopt, hoe weet je zeker of je iets geleverd krijgt en dat de prijs die je afspreekt juist is? Dat vergt ook een vorm van regelen en zorgen dat je daarop kunt vertrouwen. En aangezien de samenleving als geheel afstandelijker wordt, dat je elkaar mogelijk iets minder kent... Er is ook meer verandering van

plaats waar je woont en hoe je mensen kent en wat je doet. Daarom zijn we op zoek naar nieuwe vormen om dat oude rechtsstatelijke idee *grosso modo* overeind te houden. Maar ik ben ervan overtuigd, dat als we er niet in slagen... Het integratiedebat speelt daar overigens een heel belangrijke rol in, zonder enige twijfel. Maar ik vind dat het breder is dan dat. Ik noem het in mijn eigen jargon inderdaad de *switch* van de veronderstelling van vertrouwen naar de veronderstelling van wantrouwen, een *switch* waar ik echt heel huiverig voor ben. Ik denk dat we die zouden moeten proberen te keren.

Van Baalen

En daarbij, zegt u, is die levensbeschouwelijke hulp onmisbaar?

Kohnstamm

Ja.

Van Baalen

Doet het Humanistisch Verbond op dit moment genoeg?

Kohnstamm

Ik ben lid van het Humanistisch Verbond en ik ben voorzitter van de Humanistische Omroep. Nou, laat ik zeggen... schoenmaker hou je bij je leest. Ik vind dat de Humanistische Omroep daaraan zonder enige twijfel in haar zesendertig televisie-uren per jaar – dus je zapt je rot – een bijdrage levert. Want het zijn altijd programma's waar uiteindelijk, zonder dat het er duimendik bovenop ligt, het levensbeschouwelijke een belangrijke rol speelt, de samenleving een belangrijke rol speelt en overigens soms – naar mijn gevoel terecht – de documentaire eindigt met de vraag neer te leggen waar die hoort, namelijk achter de zappende kijker met de pils in de ene hand en de zak chips in de andere. Die kijker blijft – 'klote' – met een vraagteken zitten. Want hij weet niet eens wat hij er nou van moet vinden. Daar moet hij zelf over denken. Volgens mij is dat zó essentieel. Het is publiek geld, publieke middelen, dus je zult er iets in de publieke omroepsfeer voor terug moeten doen. Nou ja, daarvan vind ik dat het zonder enige overdrijving zeer behulpzaam is – ik mag het zeggen, want

ik doe er verder niets aan behalve voorzitter van een bestuur op afstand te zijn. Het zijn echt de professionals die het doen. Anderen doen het overigens voor een deel ook, het is niet alleen de Humanistische Omroep. Eergisterenavond was er op de NCRV een documentaire van Ireen van Dithuyzen over de samenleving in volstrekte onhelderheid en hoe de bestuurlijke top van Amsterdam daarmee omgaat.

Van Baalen

Dank u wel. Meneer Dijsselbloem, bent u het eens met deze sombere constatering, dat onze samenleving steeds meer door wantrouwen wordt gekenmerkt?

Dijsselbloem

Dat moet je helaas wel met 'ja' beantwoorden. Het wordt tegenwoordig ook allemaal uitentreuren onderzocht. Hoewel je bijna kunt zeggen dat die onderzoeken ook wantrouwen aanwakkeren. Allerlei onderzoeken laten zien dat de ene groep de andere groep niet vertrouwt. Men is bang voor dit en men is bang voor dat. Wat er gaande is – niet alleen in Nederland, maar internationaal – is dat de samenleving allerlei zekerheden heeft verloren. Dat heeft te maken met de globalisering, met terrorisme dat grensoverschrijdend is, met supersnelle communicatie. Het heeft te maken met het verdwijnen van de verzuiling in Nederland. Dus we zijn echt in een razend tempo een ander type samenleving aan het worden. Die onzekerheid kunnen we niet meer terugdraaien. Dat kan de politiek ook niet. Het enige dat je wel zou kunnen doen – dat is bijna een plicht voor de politiek – dat is nadenken over hoe je de mensen in die voortdurend veranderende open samenleving een beetje houvast kunt geven. Daar zijn mensen heel erg naar op zoek. Ik vind bijvoorbeeld dat de politiek niet als boodschap moet geven aan burgers: 'wij gaan migratie tegen houden', of: 'wij gaan alle buitenlanders weer uit uw leven doen verdwijnen'. Volslagen onzin. Maar de boodschap moet wel zijn: 'wij kunnen de migratie – gereguleerd, met waarborgen, met een keurige inburgering, et cetera – wij kunnen de migratie goed laten uitpakken voor zowel de migrant als voor ons als samenleving'. En dan ga je dus weer werken aan – 'zekerheden' is niet

zozeer het goede woord, maar wel: houvast op een aantal punten. Dat is de beste manier om de mensen een veilig en vertrouwd gevoel te geven, namelijk dat politici laten zien dat ze begrijpen waar die onzekerheid in zit en dan praten over nieuwe houvasten die je kunt organiseren. Hetzelfde geldt overigens voor de sociale zekerheid. Als je in de sociale zekerheid nu al decennia lang alleen maar bezig bent om alles voortdurend ter discussie te stellen, zonder dat er enig perspectief is, dat roept het gevoel op van: ‘als ik straks eindelijk met pensioen mag, wat is er dan nog?’ Die discussie. Mensen hebben het gevoel: ‘ik begrijp ook wel dat ik langer zal moeten werken. Ik vraag geen “oude” zekerheid. Maar schep nu eens een perspectief, een nieuw houvast.’

Van Baalen

En die plicht voor de politiek, zoals u die ziet, een nieuw houvast bieden, maar een reëel nieuw houvast... Bent u het eens met de heer Kohnstamm, die daarnet zei: ‘daarbij is levensbeschouwelijke hulp onmisbaar?’

Dijsselbloem

Ja, omdat ik denk dat dat ook echt een zoektocht is die heel veel gaat over de waarden die je overeind wilt houden. Bijvoorbeeld het hele vraagstuk van de identiteit, dat speelt echt volop. Dat mensen zich ook onzeker voelen over de identiteit van Nederland in Europa, de identiteit van Nederland in de wereld. De identiteit van Nederland op het moment dat ze een boerka over straat zien lopen. Je kunt zeggen: ‘mensen, doe nou eens even rationeel. Wees daar nou een keer rationeel in.’ Maar daar spelen dus al emoties in mee. En dat zijn waardediscussies. Het gaat er dus om: kun je aan mensen overbrengen dat het feit dat mensen ervoor kiezen om in een boerka over straat te lopen, nog niet betekent dat de Nederlandse rechtsorde in gevaar is of dat je je niet meer veilig kunt voelen op straat. Vandaag wordt er waarschijnlijk een motie aangenomen in de Kamer – zeer tot mijn verdriet – van de heer Wilders, die pleit voor een algemeen boerka-verbod.

Van Baalen

Moet u dan niet snel naar die stemming?

Dijsselbloem

De motie is al ingediend, de stemming is later vanavond aan de orde. Maar ik vertel dit, omdat je hier ziet, dat een aantal grote partijen – CDA, VVD – vóór deze motie gaan stemmen. Welke boodschap wordt hiermee aan burgers gegeven? ‘Het dragen van boerka’s, een zeer orthodoxe uiting van het islamitische geloof, is een bedreiging voor onze openbare orde en veiligheid.’ Dat is de implicatie van de motie. De heer Wilders heeft uiteraard het recht om die motie in te dienen. Maar het zou mij wat waard zijn, als de grote politieke partijen in Nederland, zeker die zich baseren op het liberalisme, daarvan zouden zeggen: ‘is hier nu werkelijk een probleem aan de hand? Wat is dan het probleem? Hoe zit het dan met de vrijheid die mensen hebben om te dragen wat ze willen? Is onze rechtsstaat niet sterk genoeg om tegen moslimterrorisme op te treden? Is er enig verband tussen moslimterrorisme en het dragen van een boerka?’ Gewoon, breng die onzekerheid weer terug tot reële proporties en kom dan ook met houvast, bijvoorbeeld als het gaat over fundamentalisme of terrorisme. Ik vind dat er op een heel verkeerde manier met dat soort thema’s wordt omgegaan, waardoor die onzekerheid ook wordt gevoed.

Van Baalen

Dit was het laatste onderdeel van het gesprek, de actualiteit. Ik had niet gedacht dat het zó actueel zou kunnen worden, dat het over een motie gaat over het dragen van boerka’s waarover vanavond gestemd gaat worden. Als symbool voor alle problemen die er zijn, is het natuurlijk een veelzeggend iets.

Tot slot: scheiding van kerk en staat, waardedebat en Paars III

Ons gesprek is aan het einde gekomen. Er zijn toch altijd dingen die niet gezegd zijn en die men had willen zeggen. Daarom nog een echte rondvraag, zodat u nog de gelegenheid heeft om iets op te merken...

De opmerking van Jacob Kohnstamm dat de democratie niet georganiseerd wantrouwen moet zijn, maar georganiseerd vertrouwen, dat vind ik een hele essentiële. Ik heb in het onderwijs altijd het fantastische verhaal van Marten Toonder gebruikt, 'Het monster Trotteldom'. Ik weet niet of jullie het kennen, maar het gaat over een eiland dat geterroriseerd wordt door een monster en uiteindelijk blijken de bewoners zelf het monster te vormen. En dat is nu met die hype op dit moment enorm het geval. Het is echt zeer verhelderend om te zien dat we elkaar het probleem zitten aan te praten en het onnodig groot maken. Ik wil twee concrete voorbeelden geven om te laten zien, hoe de humanistische beweging daarin een rol kan spelen. Het was in de nadagen van Paars – daar wordt nu enorm op afgegeven, maar daarom wil ik graag nog met een positief voorbeeld komen... Toen de uitspraken van El Moumni kwamen over homoseksualiteit is onder het kabinet-Kok II heel nadrukkelijk geïnvesteerd in een project dat nog steeds doorloopt: de dialoog over islam en homoseksualiteit, waarin ook heel nadrukkelijk het Humanistisch Verbond aanwezig is. Ik heb in de politiek enige overtuigingskracht moeten gebruiken om duidelijk te maken dat dat vanzelfsprekend is, want ze dachten natuurlijk: 'Zet het COC en de islamieten bij elkaar.' Ik heb gezegd: 'Het is essentieel' – aansluitend op jouw opmerking – 'dat als het gaat om waarden, dat het dan ook belangrijk is daar een levensbeschouwing bij te betrekken die altijd is gewend geweest, ook internationaal, met diversiteit om te gaan, met respect voor verschillende opvattingen,' – dat sluit ook aan op de boerka-opmerking. Ik breng in herinnering dat Simon Schama in *The Embarrassment of Riches* zich de vraag heeft gesteld: 'Waarom is Nederland niet Noord-Ierland geworden?' Want qua verhoudingen zou dat voor de hand gelegen hebben. Dat is vooral door de rol van de humanisten en het concept van welbegrepen eigenbelang als invulling van solidariteit. Dat is een ontzettend belangrijk element: het welbegrepen eigenbelang van zowel de homoseksuelen als de islamieten om tot een *modus vivendi* te komen. En daarin speelt het Humanistisch Verbond

een belangrijke rol. Het tweede voorbeeld – ik mag het wel zeggen bij het 60-jarig bestaan van het Humanistisch Verbond – is het enige stukje van onze emancipatie dat nog niet tot een resultaat heeft geleid: de landelijke bekostiging van het humanistisch vormingsonderwijs en godsdienstonderwijs op openbare scholen. Toevallig stond gisteravond in de NRC een uitspraak van Donner, dat het zeer belangrijk is dat op alle scholen aandacht aan godsdienst wordt besteed. Ik had er meteen achter gezet: 'en levensbeschouwing', maar goed. We zijn met een enorme lobby bezig en ik moet zeggen – we krijgen steun van de VVD, steun van D66 en de Partij van de Arbeid maar ook van het CDA – dat men nu begrijpt dat het eigenlijk waanzinnig is dat we in het openbaar onderwijs die neutralistische tendens van het negeren van godsdienst en levensbeschouwing, dat we die steeds gedoogd hebben. Ik bepleit het model van de actieve pluriformiteit en ik vind het waanzinnig dat er wel wordt geaccepteerd dat er aandacht aan godsdienst wordt besteed in katholieke en protestantse en islamitische scholen en dat we humanisme en godsdienst negeren in de openbare school. Dat is nog steeds helaas – en dat kan ik zeggen, want ik ben voorzitter van het landelijk netwerk – een groot verwijt dat je het openbaar onderwijs kunt maken. Ik vind het ontzettend belangrijk, ook in het kader van het integratiedebat, dat we zeggen: 'leerlingen met een islamitische achtergrond die naar een openbare school gaan, moeten een keuze kunnen maken voor islamitisch godsdienstonderwijs'. Daarbij moet het natuurlijk wel aan een aantal randvoorwaarden voldoen. Dat is gelukkig in de Tweede Kamer in het kader van de Wet Beroepen in het Onderwijs geaccepteerd. Maar de vervolgslog, dat je vervolgens die mensen ook een rechtspositie moet geven en dat je een professionele lerarenopleiding moet hebben, dat wordt nog enorm afgeremd, ook door delen van het CDA. Donner ziet het gelukkig wel in, de Partij van de Arbeid ziet dat in, de VVD heeft dat ondersteund, ook D66. Het is in een amendement op de begroting voor komend jaar geaccepteerd. Ik hoop echt dat de belangrijke rol van levensbeschouwing en godsdienst in een diverse samenleving en dus in een

openbare school nou eindelijk ook eens mogelijk wordt gemaakt. En dat zou dan een mooie bekroning van de emancipatie van humanisten en anderen in dit land kunnen zijn.

Van Baalen

Dank Rob Tielman, voor deze hartenkreet. We gaan naar de buurman, Jeroen Dijsselbloem.

Dijsselbloem

Ik zou zeer hopen dat – en ik spreek maar een beetje voor mijn beweging – dat linkse politici weer meer in termen van waarden gaan spreken. Dat verruimt enorm de mogelijkheden tot debat. Als je zelf als Kamerlid denkt: ‘ik ben medewetgever, dus ik moet praten in termen van maatregelen, beleid en juridische ingrepen’, dan krijg je al snel het verkeerde debat. Ik vind een debat over de boerka zeer interessant, begrijp me niet verkeerd, maar maak niet de grote fout om te zeggen: ‘en dus gaan we de boerka verbieden’. Dat vind ik een fundamenteel verkeerde uitkomst van het debat. Ik vind dat politici weer veel meer het waardedeбат moeten voeren en niet meteen in termen van maatregelen en jurisdisering moeten praten. En dan nodig ik aan de andere kant het Humanistisch Verbond uit om niet alleen te praten vanuit waarden, maar weer eens een keer iets te zeggen over politiek. Dan kunnen we elkaar ergens halverwege ontmoeten. Dat zou interessant zijn.

Van Baalen

U wilde een Paars III? Misschien een Paars III dat juist heel erg gekenmerkt gaat worden door ideologische veren... visie...?

Dijsselbloem

Nou ja, kijk... Ik weet niet of ik nu uit de school klap, maar er is nu ook weer zo'n soort Des Indes-beraad in een ander restaurant in Den Haag en daar treffen de drie linkse partijen elkaar. Ik ben er nog nooit heen geweest, omdat ik er niet enthousiast over kan worden, maar volgens mij gebeurt daar precies hetzelfde als toentertijd in Des Indes... De top van de partijen laat zich niet zien. Bij de kleine linkse partijen komen wel prominenten en van de PvdA al weer een stuk minder prominenten, want die

weten... De geschiedenis herhaalt zich. Het is exact vergelijkbaar. Misschien moeten we het Des Indes-beraad maar weer een keer starten. Het zou, om niet in de situatie van Paars II te belanden, wel interessant zijn – maar dan gaan we weer terug naar het begin van het gesprek – als we dan ook werken aan wat een gezamenlijke agenda zou zijn. Want die was onder Paars I wel heel duidelijk – zeg ik maar als afstandelijke beschouwer uit die tijd – en bij Paars II raakte die op een gegeven ogenblik echt zoek. Wat is de gezamenlijke agenda van wat er moet gebeuren? Ik denk dat die voor Paars III zeker te maken is, maar dat vergt wel voorbereidingswerk.

Van Baalen

Hartelijk dank. We gaan naar de buurman, Hans Dijkstal, voor een slotopmerking.

Dijkstal

Ik heb nog geen opmerking over de actualiteit gemaakt, maar...

Van Baalen

Mag ook!

Dijkstal

Nou, laat ik dat maar niet doen, want er is heel veel te vertellen. Ik kijk toch op een andere manier tegen een aantal van deze vraagstukken aan, zij het dat ik toch ook wel uitkom op de punten waar jullie zijn uitgekomen. Om het even toe te spitsen op wat de rol van jullie, humanisten, kan zijn: er zijn twee dingen die ik daarover wil zeggen. Het normen en waardedeбат... Ik dicht het het CDA toe, dat het toch in ieder geval geprobeerd heeft dat debat te voeren, beginnend bij Van Agt met zijn ‘ethisch reveil’, via het gezin als hoeksteen van de samenleving tot en met Balkenende. Dat heeft, vind ik, een behoorlijk rapport van de WRR opgeleverd, waarin de WRR heeft gezegd: ‘Over de normen gaat de overheid nog wel een beetje, maar over de waarden niet.’ Dus ik vind, als jullie je de vraag stellen: ‘moeten wij ons in het waardedeбат en in de politiek wat meer manifesteren’, dat je dat in gedachten moet houden. Dus je moet niet al te veel verwachten van de politiek op dat terrein.

Dijsselbloem

Maar vind je dan ook verschil tussen de overheid en de politiek?

Dijkstal

Daar vind ik maar gedeeltelijk een verschil in. Kijk, de overheid... ik begin altijd te zeggen: 'de politiek staat in functie van de overheid.'

Dijsselbloem

Dat valt niet samen.

Dijkstal

Nee, dat valt niet samen. Maar uiteindelijk geldt: wij organiseren ons politiek in partijen en in raden en staten en parlementen, omdat er aan het eind van de dag een openbare beleidsdaad wordt gedaan. Zou het alleen maar gaan om maatschappelijke discussie, dan hoeft je dat niet in de politiek te doen, dan doe je dat in de universiteiten of waar dan ook. Maar zodra je in de Kamer gaat zitten, zit je daar in functie van het openbare bestuur. Maar het is niet identiek. Ik heb er overigens geen bezwaar tegen dat iedereen van alles vindt, als je maar weet dat de polsstok van de overheid op het terrein van waarden, namelijk vaststellen wat dus de waarden van de mensen zijn, zeer beperkt is. En het tweede waar we het nog niet over gehad hebben en wat voor jullie misschien een rol speelt, is toch de discussie over de 'scheiding van kerk en staat', even gelijkstellend godsdienst en levensbeschouwing. Ik vind dat die discussie zeer slordig gevoerd wordt. Omdat de scheiding van kerk en staat in onze Nederlandse staatsrechtelijke en historische traditie alleen maar wil zeggen, dat de overheid neutraal staat of objectief staat tegenover de godsdiensten of levensbeschouwingen die zich manifesteren. En daar waar in het verleden de overheid zich nog wel eens minder objectief toonde met de 'zilveren koorden' (7), zijn in 1983 die zilveren koorden verbroken. Maar dat wil niet zeggen, dat godsdienst en levensbeschouwing niet volop in de politiek en in het openbare bestuur aanwezig zijn. Ja, natuurlijk, en terecht ook. Waarom terecht? Omdat het van de mensen is. En als wij in de Tweede Kamer christelijke partijen hebben, die zeggen: 'voor ons is de Bijbel een leidraad

voor ons handelen', wees er dan niet verbaasd over dat ze dat ook proberen te implementeren in het openbare bestuur. Dus het is een illusie om te zeggen: 'we hebben een scheiding van kerk en staat, dus dat mag allemaal niet.' En men zegt het nu alleen maar uit opportunisme, omdat men de islam zo'n gevaarlijke beweging vindt. De discussie die we nu voeren over kerk en staat, is alleen maar daardoor ingegeven. Nou, dan komen er de meest rare uitspraken over in de Tweede Kamer, ook over de grondrechten – de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van onderwijs – en dan denk ik: 'wat horen we toch een onzin de laatste paar maanden.' Maar allemaal ingegeven door een totaal verkeerd idee van die scheiding van kerk en staat. Dus ik vind, dat je je goed moet realiseren, dat als kennelijk godsdienst en levensbeschouwing voor mensen zo belangrijk is, dat ook in de overheid op de één of andere manier aanwezig is. En als het aanwezig is, ja dan kunnen jullie ook kijken of jullie daar een rol in kunnen spelen. Waarom niet?

Van Baalen

Duidelijk. Dank. Jacob Kohnstamm...

Kohnstamm

Nou, ik heb in de voorlaatste opmerking mijn kruut verschoten: van vertrouwen naar wantrouwen en weer terug. Maar we hebben het ook over Paars gehad en we hebben het nu over actualiteit. Ik wou er toch nog één opmerking over maken. Ik geloof niet dat Hans er geweest is, maar als ik goed de commentaren zie van wat er gebeurd is bij de VVD-ledenraad dit afgelopen weekend, waar dus alle VVD-kopstukken hebben gezegd dat ze met deze Partij van de Arbeid niets willen en zo, dan is het enige wat je gedaan hebt, dat is dat je het CDA op een gouden schaalte de macht in handen hebt gelegd. Want dan is er dus geen alternatief... behalve als links een meerderheid heeft, maar dat is denk ik toch een beetje te veel illusiepolitiek. Dat betekent al met al dat we terug zijn in de tijd en dat een aantal van de dingen die in ieder geval mij dierbaar zijn, moeilijk te realiseren zijn, ook in een volgend kabinet. Omdat je van tevoren al hebt bepaald, hoe het zal gaan, zon-

der dat je de kiezers zelfs een mogelijkheid tot kiezen hebt geboden. Ja, tenzij de uitspraak is: 'We zijn bereid om met de Partij van de Arbeid te regeren als wij groter worden dan de Partij van de Arbeid.' Maar voorlopig zitten daar wel heel veel percentages tussen. Dus ik betreur dat in hoge mate. Ik vind dit, ten slotte, een uiterst boeiend debat. Ik heb mij nooit gerealiseerd, hoe het Humanistisch Verbond worstelde met de politieke affiliatie, zoals de politieke partijen worstelen met levensbeschouwelijke affiliatie. En ik eindig dus maar met te zeggen – een uitdrukking van een ander overigens: *'I'm still confused, but at a higher level.'*

Van Baalen

Dan gaan we naar de laatste gezetene aan deze tafel, Peter Derkx, voor zijn slotopmerking.

Derkx

Ik ben het erg met Hans Dijkstal eens, dat er in een democratie met de scheiding van kerk en staat juist heel veel ruimte is voor alle levensbeschouwelijke groeperingen om zich in het maatschappelijke debat te laten horen. De overheid mag niet bij voorbaat één van die groeperingen voortrekken, dat is het principe van de scheiding van kerk en staat, maar alsjeblieft allemaal actief in het maatschappelijke debat. Als je dan praat over wat de rol van humanisten daarin zou kunnen zijn, dan wil ik nog twee dingen zeggen. Ik denk dat humanisten zich horen uit te laten over wat de politiek zou moeten doen. De politiek beslist zelf, maar ook de humanisten zouden gewoon moeten zeggen wat ze vinden. En ik denk dat dat vooral gericht zou moeten zijn op achtergrondvragen. Achter iedere politieke beslissing zitten waarden en ik denk dat het een goede zaak is als levensbeschouwelijke organisaties, ook de humanistische, zich over politieke beslissingen uitlaten vanuit dat waardeperspectief, van wat er dan achter die beslissingen zit. En ik denk ook dat het goed is om uitlatingen te doen over de lange termijn. Hoewel ik denk dat je politici onrecht doet als je zegt dat ze alleen maar aan de volgende verkiezingen denken, denk ik toch ook dat het heel goed is als er organisaties zijn buiten de politiek, die expliciet gericht zijn op

die lange termijn. Een laatste punt dat ik wil maken is: wie zijn dan die humanisten? Het Humanistisch Verbond en Humanitas zijn 60 jaar geleden opgericht in een verzuilde samenleving. Daar hebben ze ook van geprofiteerd, want alles wat de katholieken en de protestanten hadden, dat moesten de humanisten ook kunnen krijgen. Maar ik denk dat we nu in een samenleving zitten, die anders in elkaar zit. En ik denk dat het ook een goede zaak zou zijn als er minder gesproken werd in termen van 'de' katholieken, 'de' protestanten, 'de' humanisten, enzovoorts, als elkaar uitsluitende groepen. Ik denk dat daar heel veel overlap in zit. Ik denk dat je heel wat christenen en moslims ook humanist zou kunnen noemen – anderen ook niet – en ik denk dat we op die manier toe moeten naar een actieve levensbeschouwelijke situatie, waarin dat opsluiten in hokjes – zo van: 'jij hoort hier bij en dus niet daar bij' – dat dat wat minder aan de orde is. Maar dan moeten we anders praten. Dan moeten we ook niet praten over de humanisten alsof dat automatisch geen christenen of moslims zijn. En dan moeten we ook niet praten over 'de' islam alsof alle moslims hetzelfde denken. Ik denk dat dat ook heel belangrijk is.

Van Baalen

Dank je wel, Peter Derkx. En dank u allen voor de bijdragen aan dit gesprek.

Noten

- (1) De jongerenorganisatie van de VVD.
- (2) Artikel 23 van de Grondwet gaat over de verantwoordelijkheid van de regering voor het onderwijs. Ook de vrijheid van onderwijs is in dit artikel gewaarborgd, evenals de eerbiediging van godsdienst en levensovertuiging en hiermee samenhangend garanties voor de bekostiging van bijzonder onderwijs.
- (3) Glastra van Loon was in de jaren 1987-1993 voorzitter van het Humanistisch Verbond.
- (4) M. Rost van Tonningen was een fanatieke anti-semiet en nazi. Hij was een vertrouweling van Himmler en in de NSB de grote rivaal van Mussert. Hij was lid van de Tweede

Kamer van 1937 tot het einde van de Duitse bezetting. Zijn weduwe heeft zijn gedachtegoed altijd in ere proberen te houden. Het debat over haar pensioen speelde in 1986. Voor Jacob Kohnstamm zelf, behorend tot een familie van Joods-Portugese afkomst, was het debat overigens even emotioneel aangrijpend en evenzeer een duivels dilemma als voor Wallage. Dat blijkt uit een interview in het tijdschrift *Idee* van juli 2004, zie ook <http://www.d66.nl/Interview%20Jacob%20Kohnstamm>.

- (5) Het debat in 1972 over de gratieverlening aan drie Duitse Nazi-oorlogsmisdadigers die aanvankelijk ter dood veroordeeld waren, maar vanaf 1952 in Breda een levenslange gevangenisstraf uitzaten.
- (6) Specifiek welzijn betreft volgens die wet uit 1982 het welbevinden en de ontplooiing van de burger voor zover deze worden bevorderd door zorg, educatie en recreatie.
- (7) De overheid droeg voor 1983 bijvoorbeeld financieel bij aan de bouw en het onderhoud van kerkgebouwen.

Het rondetafelgesprek werd door Het Humanistisch Archief georganiseerd, mede in het kader van het mondelinge geschiedenisproject *Sprekend Humanisme*. Drs. Wouter Kuijman, medewerker van het Archief, stelde een uitvoerig documentatiebestand voor de gespreksleider samen en verzorgde de integrale schriftelijke weergave van het gesprek, waar deze tekst een bewerking van is. De Humanistische Omroep nam de geluidsopname voor zijn rekening.